

WARSZTATY Z GEOGRAFII TURYZMU
ISBN 978-83-7525-713-7 s. 181–203

<http://dx.doi.org/10.18778/7525-713-7.11>

Alina ZAJADACZ

Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu

BADANIA GEOGRAFICZNE A NIEPEŁNOSPRAWNOŚĆ

Pomimo że niepełnosprawność dotyczy w skali globalnej ok. 10–15% ludzkiej populacji problemy z nią związane były długo zaniedbywane w badaniach geograficznych (GOLLEDGE 1993, GLEESON 1996a, b). Rozwój zainteresowań geografów w zakresie tej tematyki w sposób istotny odnotowano w ostatniej dekadzie XX w. (AITCHISON 2009). Celem autorki opracowania jest ukazanie kierunków badań geograficznych poruszających problemy niepełnosprawności. Analizę oparto na przeglądzie literatury krajowej i zagranicznej, powstałej głównie w ciągu ostatnich 20 lat. Omówienie badań geograficznych poprzedzono próbą wyjaśnienia znaczenia terminu niepełnosprawność.

Niepełnosprawność – znaczenie pojęcia

Niepełnosprawność jest spostrzegana i definiowana zarówno z medycznej, jak i społecznej perspektywy. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO)¹ wprowadziła różne pojęcia związane ze stanem zdrowia człowieka. Należą do

¹ <http://www.unic.un.org.pl/niepelnosprawnosci/index.php> (listopad, 2011), <http://www.niepelnosprawni.pl/ledge/x/9606> (listopad, 2011).

nich, takie jak: „**niesprawność**” (*impariment*) – rozumiana jako każda utrata sprawności lub nieprawidłowość w budowie czy funkcjonowaniu organizmu pod względem psychologicznym, psychofizycznym lub anatomicznym, „**niepełnosprawność**” (*disability*) – każde ograniczenie bądź niemożność (wynikające z niesprawności) prowadzenia aktywnego życia w sposób lub w zakresie uznawanym za typowy dla człowieka, oraz „**ograniczenia w pełnieniu ról społecznych**” (*handicap*) – ułomność określonej osoby wynikająca z niesprawności lub niepełnosprawności, ograniczająca lub uniemożliwiająca pełną realizację roli społecznej odpowiadającej wiekowi, płci oraz zgodnej ze społecznymi i kulturowymi uwarunkowaniami. Zgodnie z definicją sformułowaną przez WHO za niepełnosprawną uznawana jest osoba, „u której istotne uszkodzenia i obniżenie sprawności funkcjonowania organizmu powodują uniemożliwienie, utrudnienie lub ograniczenie sprawnego funkcjonowania w społeczeństwie, biorąc pod uwagę takie czynniki, jak płeć, wiek oraz czynniki zewnętrzne”². Podobna definicja niepełnosprawności została przyjęta w *Ustawie o rehabilitacji zawodowej i społecznej osób niepełnosprawnych*, według której „niepełnosprawność oznacza trwałą lub okresową niezdolność do wykonywania ról społecznych z powodu stałego lub długotrwałego naruszenia sprawności organizmu, w szczególności powodującej niezdolność do pracy”³. W historii kształtowania się podejścia do problemów niepełnosprawności występują dwa nurty określane medycznym i społecznym modelem niepełnosprawności.

„Medyczny model niepełnosprawności” został przedstawiony w poł. XX w. przez PARSONSA (1951), który przyjął założenie, iż niepełnosprawność związana jest z cechami (dysfunkcjami) danej osoby i stanowi przede wszystkim jej osobistą tragedię (OLIVER 1996). Osoby niepełnosprawne są postrzegane poprzez pryzmat dysfunkcji fizycznych lub psychicznych, co czyni je mniej wartościowymi i nadaje status stygmatyzowanych. obrońcy praw osób niepełnosprawnych długo walczyli przeciwko postrzeganiu niepełnosprawności z perspektywy biologicznych podstaw osobistej tragedii zwracając uwagę na społeczny wymiar niepełnosprawności, której źródło tkwi w uprzedzeniach i wykluczeniu społecznym (BEST 2010, s. 98).

Z innej perspektywy „społeczny model niepełnosprawności” ujmuje niepełnosprawność jako wynik istnienia czynników ograniczających w środowisku oraz barier społecznych i mentalnościowych, które potęgują dysfunkcje danej osoby i utrudniają bądź uniemożliwiają udział w życiu społecz-

² Tamże.

³ *Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnieniu osób niepełnosprawnych* z dnia 27 sierpnia 1997 r., Dz. U. 1997, nr 123, poz. 776, rozdz. 1, art. 2, pkt. 10.

nym (HUGHES, PETERSON 1997, RYDBERG 2010, DARCY 2010, DARCY, PEGG 2011). Usunięcie barier ograniczających funkcjonowanie osób z określonymi dysfunkcjami służy poprawie ich jakości życia i umożliwia wyrównywanie szans w stosunku do w pełni sprawnej części społeczeństwa. Siła społecznego modelu niepełnosprawności polega na założeniu, że to nie jednostka (osoba niepełnosprawna) powinna dostosować się do środowiska, ale zmiany powinny ulec warunki społeczne umożliwiając włączanie się tej osoby w pełnię życia społecznego. Podstawową hipotezę stanowi więc założenie, iż to nie dysfunkcja ogranicza osobę niepełnosprawną, ale sytuacja wykluczenia społecznego. Przykładem jest osoba niepełnosprawna ruchowo, która przestaje być niepełnosprawna w środowisku, w którym może korzystać z dostosowanego do jej potrzeb transportu, mieć pełen dostęp do budynków i innej infrastruktury w taki sam sposób jak osoby w pełni sprawne (BARNES, MERCER, SHAKESPEARE 2010, OLIVER 1996, SWAIN i in. 2004).

Spółeczny kontekst tematyki niepełnosprawności został omówiony w Międzynarodowej Klasyfikacji Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia (International Classification of Functioning, Disability and Health – ICF), przyjętej podczas Światowego Zgromadzenia na rzecz Zdrowia (World Health Assembly) w 2001 r. Dokument ten podkreśla, że niepełnosprawność dotyczy całej ludzkości, a zatem nie można obarczać problemami związanymi z niepełnosprawnością mniejszości społecznych – każdy człowiek może doświadczyć pogorszenia stanu zdrowia i stać się osobą niepełnosprawną.

Jednakże niektórzy badacze, m.in. S. Wendell (2001) zauważają, iż społeczne ujmowanie niepełnosprawności ignoruje fakt, iż nie wszystko jest kwestią społecznej perspektywy – „ponieważ ludzie mają ciała, i także cielesne (fizyczne) problemy” (cyt. za BEST 2010, s. 98). Wiele zarówno zdrowych, jak i chorych osób z niepełnosprawnością doświadcza fizycznych lub psychicznych problemów, które istniałyby nawet wówczas, jeśli społeczeństwo dokonałoby wszelkich starań, by włączyć osoby niepełnosprawne w nurt życia społecznego.

Badania geograficzne związane z problematyką niepełnosprawności

Wiele publikacji, dotyczących zarówno teoretycznych aspektów problematyki przestrzeni i niepełnosprawności, jak również praktycznych zastosowań wyników badań geograficznych w niwelowaniu barier napotykanym przez

osoby niepełnosprawne ukazało się w czasopiśmie „Transactions of the Institute of British Geographers” (m.in. WILTON 2004, SMITH, EASTERLOW 2005, BONDI 2005). Tematyka ta była także często poruszana w takich czasopismach, jak „Annals of the Association of American Geographers” oraz „The Professional Geographer” wydawanych przez Association of American Geographers (AAG)⁴. Stowarzyszenie to wśród wielu grup tematycznych zajmujących się teorią, metodami i praktycznymi zastosowaniami geografii obejmuje grupę do spraw niepełnosprawności (Disability Specialty Group). Do jej zadań należy m.in. tworzenie sieci współpracy Disability and Geography International Network (DAGIN) służącej także dokumentowaniu w skali międzynarodowej dorobku geografów zajmujących się problemami niepełnosprawności.

Przegląd badań zagranicznych

Dyskusja na temat dorobku badań geografów dotyczącego niepełnosprawności ukazała się w opracowaniu GLEESONA (1999) zatytułowanym *Geographies of Disability*, jak również w wielu innych publikacjach (m.in. BUTLER, PARR 1999, CHOUINARD 1997, DORN 2001, IMRIE 1996, KITCHIN 2000, PARK, RADFORD, VICKERS 1998, PFEIFFER 2001), w tym dotyczących czasu wolnego i rekreacji (AITCHISON 2009). W pracach tych wykazano znaczenie rozwoju tego nurtu badań geograficznych zarówno pod względem praktycznym (GLEESON 1996a), jak i teoretycznym w kontekście subdyscypliny naukowej (IMRIE, EDWARDS 2007). Z przeglądu dotychczasowych opracowań wyłaniają się dwa nurty badań (GOLLEDGE 1993, GLEESON 1996a): teoretyczny dotyczący interakcji między osobami z różnymi rodzajami niepełnosprawności i przestrzenią – określane jako „geografia niepełnosprawności” (*geography of disability*), oraz praktyczny – obejmujący zasady planowania uniwersalnego przestrzeni publicznej oraz poszukiwanie technicznych sposobów likwidacji barier napotykanych przez osoby z niepełnosprawnością – określane jako „geografia dla niepełnosprawności” (*geography for disability*).

Zdaniem GLEESONA (1996a), niepełnosprawność jest kluczową kwestią społeczną, jednak w rozważaniach geograficznych pojawia się w znikomym zakresie. Niewielu geografów interesowało się tym problemem i prowadziło badania w sposób ciągły – wyjątek, jak podaje GLEESON (1996a), stanowiły

⁴ <http://www.aag.org/cs> (lipiec 2011).

prace GOLLEDGE (1990, 1991, 1993). Geografowie zajmujący się geografią człowieka nie dostrzegają faktu, iż niepełnosprawność jest wyraźnie kwestią społeczno-przestrzenną. Ignorancja tego problemu powoduje brak badań dotyczących ok. 10–15% społeczeństwa (GOLLEDGE 1993) i wzbudza niepokój, co do dyscypliny, która pretenduje do wyjaśniania geograficznego wymiaru społecznych kwestii. W tym kontekście prace z zakresu geografii i niepełnosprawności powinny być najbardziej doceniane jako inicjujące ważne zmiany w debatach dotyczących decydujących kwestii społeczno-przestrzennych (GOLLEDGE 1993, GLEESON 1996a). Ze względu na znaczenie wyników badań w emancypacji społecznej osób niepełnosprawnych GOLLEDGE (1993, s. 81) stosuje określenie „*geography of and for the disabled*”. Jednocześnie, pojmując niepełnosprawność w kontekście społecznym i przestrzennym, zwraca uwagę na potencjał wkładu geografów w zmianę warunków życia osób niepełnosprawnych. Zgodnie ze społecznym modelem niepełnosprawności, GOLLEDGE (1993) traktuje osoby niepełnosprawne jako jedną z grup o „specjalnych potrzebach”, obok osób dotkniętych ubóstwem, chorobami oraz bezdomnych, które doznają wspólnych doświadczeń wynikających z niekorzystnej sytuacji społecznej. W przypadku osób niepełnosprawnych ma miejsce często nawarstwienie problemów społecznych, ponieważ osoby te ze względu na utrudniony dostęp do edukacji, pracy, transportu zagrożone są ubóstwem. „Bieda jest centralną cechą niepełnosprawności” (GLEESON 1996a, s. 389).

W kontekście badań geograficznych i niepełnosprawności wprowadzono określenie „zniekształcona przestrzeń” (*distorted space*, GOLLEDGE 1993, s. 64) w odniesieniu do miejsca zamieszkania osób niepełnosprawnych, przekształcających w sposób aktywny krajobraz w środowisku swego codziennego życia, odtwarzając w nim świat swoich przeżyć. Siłą motywacji są dysfunkcje, pierwotne ograniczenia związane z niepełnosprawnością, które w „zderzeniu” z krajobrazem zurbanizowanym prowadzą do zmian mających na celu likwidację napotykaných barier. Ich rezultatem jest zdaniem GOLLEDGE (1993) powstawanie „zniekształconych przestrzeni”. Autor ten wskazuje na potrzebę stosowania zarówno nowych, jak i wypracowanych narzędzi badań problemów niepełnosprawności w kontekście przestrzennym w dwóch zakresach. Po pierwsze geografowie powinni ustalić podstawowy poziom dostępności przestrzeni, który jest oczekiwany ze strony ogółu osób niepełnosprawnych (tj. cechy przestrzeni uniwersalnej). Powinna to ułatwić krytyczna ocena „tradycyjnych geograficznych koncepcji, teorii, modeli, założeń i praw” (GOLLEDGE 1993, s. 81), by wykazać, czy te konceptualne narzędzia są odpowiednie, by zrozumieć rzeczywistość „zniekształconej przestrzeni” kształtowanej przez osoby i dla osób z niepełnospraw-

nością. Według GOLLEDGE (1993), zadanie to jest przewodnie dla „geografii niepełnosprawności”. Po drugie geografowie muszą jako „przestrzennie zorientowani profesjonalści” (GOLLEDGE 1993, s. 64) użyć swoich ekspertyz w celu zrozumienia oraz poprawy stylu i jakości życia osób niepełnosprawnych. W tej „geografii dla niepełnosprawności” geografowie powinni oferować pomoc w kształtowaniu środowiska życia człowieka, tak by było w jak największym stopniu dostępne oraz brać udział w rozwoju systemu informacji przestrzennej, który może przyczynić się do poprawy mobilności osób niepełnosprawnych. Przy czym istotne jest, aby nie postrzegać przestrzeni społecznej osób niepełnosprawnych jako „odseparowanego, nieznanego świata”, ale jako integralną część całości krajobrazu człowieka (*human landscape*, GLEESON 1996, s. 394). Ponadto należy zwrócić uwagę na fakt, iż nie ma uniwersalnych wzorców dotyczących zachowań w przestrzeni osób niepełnosprawnych, co wynika zarówno z różnych rodzajów i stopni niepełnosprawności, jak również wielu uwarunkowań związanych m.in. z wiekiem, płcią, klasą społeczną, rasą, statusem materialnym, zatrudnieniem, miejscem zamieszkania czy etapem życia w rodzinie (OLIVER 1990).

Zainteresowanie geografów problemami marginalizacji i wykluczenia społecznego (SIBLEY 1995, LAWS 1994) przyczyniło się do rozwoju prac dotyczących zasad kształtowania dostępnego środowiska (BUTLER, BOWLBY 1997, GLEESON 1998, IMRIE 1996, 2003, 2006, KITCHIN 2000). Uwzględniano przy tym nie tylko bariery fizyczne, ale także czynniki społeczne, instytucjonalne i polityczne, które powodują utrudniony dostęp do określonej przestrzeni (GLEESON 1998, IMRIE, HALL 2001). Na istotność badań geograficznych, dotyczących problemów wykluczenia społecznego, zwraca uwagę także CHOUINARD (1994, s. 5), podkreślając, iż tego typu kierunek oznacza przyjęcie stanowiska naukowców, którzy nie podążają za najnowszą „modą”, tylko dlatego, że ona sprzedaje się, i którzy bardzo poważnie traktują fakt, iż wiedza to siła. Oznacza to również osobiste decyzje o oddaniu własnych umiejętności do dyspozycji grup będących na marginesie i poza środowiskiem akademickim. Nie jest to odwoływanie się do „wysokich pobudek moralnych”, ale po prostu stwierdzenie – jeżeli chcesz pomóc w walce przeciwko opresji, musisz łączyć się z tymi, którzy prowadzą tę walkę. W walce tej kulminacyjny moment stanowiło – jak podają IMRIE i EDWARDS (2007) na przykładzie Wielkiej Brytanii – ogłoszenie deklaracji *Union of Physically Impaired People Against Segregation* (UPIAS 1976). Odrzucono wówczas medyczną i rehabilitacyjną koncepcję niepełnosprawności i położono nacisk na zrozumienie jej jako konstruktu społecznego i politycznego. Tego typu mentalna zmiana otworzyła nowe drogi dla poszukiwań służących zrozumieniu problemów niepełnosprawności w społeczeństwie (IMRIE, EDWARDS 2007). Dla

UPIAS niepełnosprawności (*disability*) nie można sprowadzić do upośledzenia (*imairment*), czyli stanu medycznego, ale jest traktowana jako złożony kompleks społecznych i politycznych postaw i relacji, które nie doceniają osób niepełnosprawnych. Według tego poglądu osoby niepełnosprawne są postrzegane jako będące w społecznej opresji, żyjące w środowisku, w którym ich status jest uwarunkowany czynnikami strukturalnymi, a nie osobistymi czy indywidualnymi. IMRIE i EDWARDS (2007) stwierdzają, iż zarówno w deklaracji oraz w prognozie polityki UPIAS, jak i w kolejnych badaniach socjologicznych, dotyczących polityki społecznej, a także w literaturze dotyczącej niepełnosprawności i społeczeństwa brakowało dotąd geograficznej perspektywy, czyli zrozumienia, że tożsamość społeczna i procesy społeczne nie są niezależne od przestrzennych – geograficznych punktów odniesienia (SHAKESPEARE 2006). We wczesnych pracach geografów behawioralnych podkreślano znaczenie wpływu barier fizycznych na możliwości przemieszczania się osób niepełnosprawnych. Opracowania te zawierały informacje oraz rady dotyczące sposobów pokonywania barier występujących w środowisku (GOLLEDGE 1991, GOLLEDGE, TIMMERMANS 1990). Jednakże wiele spośród tych badań miało głównie charakter opisowy, a niepełnosprawność traktowano jako problem, który można rozwiązać na drodze stosowania różnych środków technicznych (GOLLEDGE 1991, 1993).

Te pionierskie prace jednak określiły kontekst dla rozwoju subdyscypliny określanej obecnie jako „geografia niepełnosprawności” (*geographies of disability*) – stanowiącej obszar badań, który rozwinął się nie tylko w wyniku idei UPIAS, ale także debat teoretycznych prowadzonych w środowisku geografów. W szczególności wysiłki badaczy podejmowane w pierwszej połowie lat 90. XX w. służyły wzajemnemu powiązaniu fizycznych i technicznych podejść geografii behawioralnej ze społecznymi i politycznymi kontekstami, a poprzez to służyły rozwojowi badań nad niepełnosprawnością i przestrzenią. Odtąd nastąpiło znaczące poszerzenie przedmiotu badań, poprzez prowadzenie ich m.in. w obrębie różnych skal przestrzennych i przy zastosowaniu różnorodnych założeń metodycznych i teoretycznych. Jednak pomimo znaczącego postępu w badaniach „geografii niepełnosprawności”, dorobek z tego zakresu jest nadal określany jako „mały zbiór” prac (IMRIE, EDWARDS 2007). Zbiór ten, jakkolwiek rozwijający się i istotny, jest traktowany marginalnie na międzynarodowych konferencjach, w geograficznych publikacjach i nie ma większego wpływu na debaty toczące się poza geografią. Dorobek ten jest raczej nieobecny w obszarze polityki społecznej, medycynie czy naukach o zdrowiu zajmujących się problemami niepełnosprawności.

Od wczesnych lat 90. XX w., jak podają IMRIE i EDWARDS (2007) badania geograficzne i dotyczące niepełnosprawności miały charakter niszowy, także w zakresie geografii człowieka. Jeśli były związki między geografiami człowieka a badaniami nad niepełnosprawnością, to dotyczyły one geografii medycznej lub zdrowia i skupione były wokół planowania związanego ze zdrowiem psychicznym. Rozwijały się też dziedziny związane z geografiami behawioralną i tworzeniem map mobilności osób niepełnosprawnych (DEAR 1978, DEAR, TAYLOR, HALL 1980). Ponadto poruszano problemy interakcji między barierami związanymi z uszkodzeniem zmysłu wzroku i poruszaniem się w środowisku zabudowanym a znaczeniem wskazówek i/lub technologii w ułatwianiu odnajdywania drogi (GOLLEDGE 1991, 1993). Znaczna część badań skupiała się na polityce i praktyce służącej niwelowaniu barier, jakie napotykały osoby niepełnosprawne w przestrzeni i m.in. obejmowała tworzenie map dotykowych jako pomocy nawigacyjnych. GLEESON (1999) odnosi się do tego wczesnego etapu jako okresu, w którym badania geograficzne z zakresu niepełnosprawności były znoszone przez „ateoretyczne prądy” charakteryzujące się mieszaniną indywidualizmu metodologicznego i odpowiadaniem na bezpośrednie praktyczne potrzeby decydentów.

Kolejne prace dotyczyły chorób przewlekłych, bólu oraz osobistych, nawet biograficznych kontekstów niepełnosprawności (DYCK 1995, MOSS, DYCK 1996). Prace te są częścią szerszego „przesunięcia” w geografii społecznej i kulturowej w kierunku „ucieleśnienia i miejsca” oraz badania „cielesności w mikrogeografii niepełnosprawności” (DYCK 1995). Większość tych badań opierała się na feministycznych interpretacjach dotkniętego niepełnosprawnością i zachowującego społeczno-kulturową tożsamość płciową (*gender*) ciała, a w szczególności na problemie wysiłków podejmowanych przez niepełnosprawne kobiety w celu przeciwstawienia się pejoratywnym etykietom lub kulturowym stereotypom (DYCK, LEWIS, MCLAFFERTY, red. 2001, MOSS, DYCK 2001, 2002). Badania geograficzne dotyczyły także mikroskali przestrzennej – domu. Wykazano, w jaki sposób dom, który jest zazwyczaj źródłem komfortu oraz miejscem zapewniającym prywatność, dla osoby niepełnosprawnej może być także pułapką oraz obszarem „zagrożonej prywatności” poprzez ingerencję weń osób obcych (opiekunów, asystentów), mogących lekceważyć przestrzeń prywatną (IMRIE, EDWARDS 2007). Ponadto poruszano problemy osób w podeszłym wieku (LAWS 1993, HOLDSWORTH, LAWS 1994, LIN, ZIMMER 2002) oraz etyki w badaniach dotyczących problemów niepełnosprawności (KITCHIN 1999, KITCHIN, WILTON, red. 2000).

Wyniki badań geograficznych stanowią wyzwanie dla uprzedzeń lub z góry przyjętych osądów dotyczących tego, czym jest niepełnosprawność lub jak powinno się ją definiować (HAWKESWORTH 2001). Odnosząc się do

prac GOFFMANA (1963), HAWKESWORTH (2001) zwraca uwagę na płynność tożsamości osoby niepełnosprawnej w różnych miejscach, otoczeniach, potencjalną możliwość pojawienia się stygmatu oraz rytuałów i praktyk towarzyszących usiłowaniu wtopienia się w otoczenie. Dotychczasowy stan badań ukazuje, iż zainteresowania geografów w zakresie „geografii dla niepełnosprawności” dotyczyły przede wszystkim barier, jakie napotykają osoby niepełnosprawne w przestrzeni zurbanizowanej, udogodnień w transporcie oraz tworzenia map dotykowych czy ułatwień związanych z nawigacją (tab. 1). W niewielu opracowaniach poruszono problemy osób niesłyszących. Obok zagadnień przestrzennych związanych z funkcjonowaniem społeczności osób niesłyszących (GILMAN 1987) sygnalizowano także problemy związane z trudnościami prowadzenia badań w środowisku, którego członkowie posługują się językiem migowym. SKELTON i VALENTINE (2003) podkreślili zagrożenie wystąpienia potencjalnego wykluczenia rzeczywistych opinii osób niesłyszących w wyniku komunikowania się z tymi osobami za pośrednictwem tłumacza języka migowego, który może przekazywać treści w obu kierunkach (tak osobom słyszącym, jak i niesłyszącym) poprzez pryzmat własnych interpretacji.

Tabela 1. „Geografia dla niepełnosprawności” – wykaz wybranych opracowań

Autor, rok wydania, tytuł opracowania	Wydawnictwo
[1]	[2]
PROBLEMY OSÓB NIESŁYSZĄCYCH	
GILMAN, 1987: <i>Territorial concepts among Tampa's deaf community.</i>	Florida Geographer
SKELTON, VALENTINE, 2003: <i>It feels like being Deaf is normal: an exploration into the complexities of defining D/deafness and young D/deaf peoples' identities.</i>	Canadian Geographer
PROBLEMY OSÓB NIEWIDOMYCH, MAPY DOTYKOWE, MAPY KOGNITYWNE, NAWIGACJA W PRZESTRZENI	
ANDREWS, 1983: <i>Spatial Cognition Through Tactual Maps.</i>	[w:] Wiedel (red.), <i>Proceedings of the First International Symposium on Maps and Graphics for the Visually Handicapped, Association of American Geographers.</i>
ANDREWS, 1988: <i>Applications of a cartographic communication model to tactual map design.</i>	The American Cartographer
BUTLER, 1994: <i>Geography and Vision-Impaired and Blind Populations.</i>	Transactions of The Institute of British Geographers.
GOLLEDGE, 1993: <i>Geography and the disabled: a survey with special reference to vision impaired and blind populations.</i>	Transactions of the Institute of British Geographers

[1]	[2]
GOLLEDGE, GALE, RICHARDSON, 1987: <i>Cognitive Maps of Cities: Studies of Selected Populations.</i>	The National Geographical Journal of India.
GOLLEDGE, KLATSKY, ROOMIS, 1996: <i>Cognitive Mapping and Wayfinding by Adults Without Vision.</i>	[w:] Portugali (red.), <i>The Construction of Cognitive Maps.</i>
GOLLEDGE, LOOMIS, KLATZKY, FLURY, YANG, 1991: <i>Designing a Personal Guidance System to Aid Navigation Without Sight: Progress on the Gis Component.</i>	International Journal of Geographical Information Systems.
JACOBSON, 1992: <i>Spatial Cognition Through Tactile Mapping.</i>	Swansea Geographer
JACOBSON, 1994a: <i>GIS and the Visually Disabled: The Spatial Contribution to Mobility.</i>	Mapping Awareness
JACOBSON, 1994b: <i>Navigation For The Visually Impaired: Going Beyond Tactile Cartography.</i>	Swansea Geographer
JACOBSON, KITCHIN, 1995: <i>Assessing the Configurational Knowledge of People With Visual Impairments or Blindness</i>	Swansea Geographer
JACOBSON, KITCHIN, 1997: <i>GIS and people with visual impairments or blindness: Exploring the potential for education, orientation and navigation.</i>	Transactions in Geographic Information Systems
JACOBSON, LIPPA, GOLLEDGE, KITCHIN, BLADES, 2001: <i>Rapid development of cognitive maps in people with visual impairments when exploring novel geographic spaces.</i>	Bulletin of People-Environment Studies
KITCHIN, BLADES, GOLLEDGE, 1997: <i>Understanding spatial concepts at the geographic scale without the use of vision.</i>	Progress in Human Geography
KITCHIN, JACOBSON, GOLLEDGE, BLADES, 1998: <i>Belfast without sight: Exploring geographies of blindness.</i>	Irish Geography
WIEDEL, 1966: <i>Tactical maps for the visually handicapped</i>	Professional Geographer
PROBLEMY OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH INTELEKTUALNIE	
BAIN, 1971: <i>The Geographical Distribution of Psychiatric Disorders in the North East Region of Scotland</i>	Geographia Medica: International Journal of Medical Geography
DEAN, 1979: <i>The Geographical Study of Psychiatric Illness: The Case of Depressive Illness in Plymouth.</i>	Area
DEAN, JAMES, 1981: <i>Social Factors and Admission to Psychiatric Hospital: Schizophrenia in Plymouth.</i>	Transactions of the Institute of British Geographers
DEAR, 1977a: <i>Locational factors in the demand for mental health care.</i>	Economic Geography
DEAR, 1977b: <i>Psychiatric patients and the inner city.</i>	Annals of the Association of American Geographers
DEAR, 1978: <i>Planning for mental health care: a reconsideration of public facility location theory.</i>	International Regional Science Review
DEAR, TAYLOR, HALL, 1980: <i>External Effects of Mental Health Facilities.</i>	Annals of the American Association of Geographers
FARIS, DUNHAM, 1939: <i>Mental Disorders In Urban Areas: An Ecological Study of Schizophrenia and Other Psychoses.</i>	University of Chicago Press: Chicago
GIGGS, MATHER 1983: <i>Perspectives on Mental Health in Urban Areas.</i>	Nottingham Monographs in Applied Geography 3
GUDGIN, 1975: <i>The Distribution of Schizophrenics in Nottingham: A Comment.</i>	Transactions of The Institute of British Geographers.
KEARNS, SMITH, 1993: <i>Housing Stressors and Mental Health among Marginalized Populations.</i>	Area

[1]	[2]
PARR, PHILO, BURNS, 2004: <i>Social geographies of rural mental health: experiencing inclusions and exclusions.</i>	Transactions of the Institute of British Geographers
PROBLEMY TRANSPORTU	
GANT, 1992: <i>Transport for the Disabled.</i>	Geography
GANT, 2002: <i>Shopmobility at the millennium 'enabling' access in town centres.</i>	Journal of Transport Geography
GANT, SMITH, 1984: <i>Spatial mobility problems of the elderly and disabled in the Cotswolds.</i>	[w:] Clark (red.), <i>The changing countryside, Proceedings of the first British-Dutch symposium on rural geography</i>
MARSTON, GOLLEDGE, COSTANZO, 1997: <i>Investigating travel behavior of nondriving blind and vision impaired people: The role of public transit.</i>	The Professional Geographer
NUTLEY, 1980, <i>Accessibility, Mobility And Transport-Related Welfare: The Case Of Rural Wales.</i>	Geoforum
FRY, 1988: <i>Maps for the Physically Disabled.</i>	The Cartographic Journal
PORTER, 2000: <i>Playing the 'disabled role' in local travel.</i>	Area
PROBLEMY OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH RUCHOWO, BARIER ARCHITEKTONICZNYCH, PLANOWANIA PRZESTRZENI PUBLICZNEJ	
BUTLER, BOWLBY, 1997, <i>Bodies and spaces: an exploration of disabled people's experiences of public space.</i>	Environment and Planning D: Society and Space
MCEWAN, BUTLER, 2007: <i>Disability and Development: different models, different places.</i>	Geography Compass
CHURCH, MARSTON, 2003: <i>Measuring Accessibility for People with a Disability.</i>	Geographical Analysis
CLARKE, HAWORTH, HEMENS, KALLIO, YUEN, 1984: <i>Programs and Policies to Facilitate Accessibility for Physically Handicapped Persons.</i>	Working Paper no.16, School of Urban and Regional Planning
DEAR, 1980: <i>The Public City.</i>	[w:] Clark, Moore (red.), <i>Residential Mobility and Public Policy</i>
GLEESON, 1996b: <i>Disability and the City.</i>	[w:] Fincher, Jacobs (red.), <i>Cities of Difference</i>
GLEESON, 1997: <i>Community care and disability: the limits to justice.</i>	Progress in Human Geography
GLEESON, 1999: <i>Can technology overcome the disabling city?</i>	[w:] Butler, Parr (red.), <i>Mind and Body Spaces: Geographies of illness, impairment and disability</i>
GLEESON, 2001: <i>Disability and the open city.</i>	Urban Studies
GLEESON, RANDOLPH, 2002: <i>Social disadvantage and planning in the Sydney context.</i>	Urban Policy & Research
IMRIE, 2000: <i>Disability and discourses of mobility and movement.</i>	Environment and Planning
IMRIE, 2001, <i>Barrierred and Bounded Places and the Spatialities of Disability.</i>	Urban Study
IMRIE, WELLS, 1993: <i>Disablism, Planning and the Built Environment.</i>	Environment and Planning C: Government and Policy
WOLPERT, 1978: <i>Social Planning and the Mentally and Physically Handicapped.</i>	[w:] Burchell, Sternlieb (red.), <i>Planning Theory in the 1980s.</i>

Źródło: opracowanie własne.

Przegląd badań krajowych

W Polsce problemy dotyczące zdrowia człowieka uwzględniono w badaniach z zakresu geografii medycznej, zaznaczając przy tym, iż „badania zróżnicowanego regionalnego poziomu zdrowotności oraz usług ochrony zdrowia są jednymi z najbardziej interesujących problemów geograficznych” (MICHALSKI 2010, s. 9, CHOJNICKI 1986, 1999). Dwukrotnie tej tematyce poświęcono zeszyty obejmujące „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”. W 1966 r. ukazała się praca *Geografia medyczna* pod redakcją KOLAGO oraz w 1987 r. *Spoleczna geografia medyczna* pod redakcją GROCHOWSKIEGO i KOWALCZYKA. Geografię medyczną zaliczono do tych dyscyplin geografii, które szczególnie szeroko zajmują się śledzeniem relacji pomiędzy człowiekiem a jego środowiskiem przyrodniczym z jednej strony oraz człowiekiem i jego środowiskiem społecznym z drugiej strony (GROCHOWSKI, KOWALCZYK 1987, s. 5). Nurty badań prowadzonych w geografii medycznej przedstawił także MICHALSKI (1999), a pod względem możliwości praktycznego wykorzystania ich wyników GROCHOWSKI (1988) i PARYSEK (2002). W opracowaniach tych wskazywano na powszechny podgląd, iż: „geografia jako nauka pełni jednocześnie funkcje poznawcze i praktyczne. Uważa się bowiem, że obu tych funkcji nie można jednoznacznie rozdzielić, głównie z tego powodu, że wzajemnie się warunkują i przenikają” (PARYSEK 2002, s. 7).

Rozwój geografii w jej aspektach: teoretycznym, metodologicznym i faktograficznym, poszerza zakres praktycznego zastosowania wiedzy geograficznej. Natomiast praktyczne potrzeby wyznaczają bardzo często nową problematykę badawczą oraz skłaniają do odpowiednio ukierunkowanych rozważań teoretyczno-metodologicznych (CHOJNICKI 1984, PARYSEK 1990, PARYSEK, MIZGAJSKI 1986, 1991, PARYSEK 2002). Wynikami badań geograficznych, jak podaje PARYSEK (2002, s. 7): „wydają się być zainteresowane te wszystkie sfery życia, które zajmują się organizacją, strukturą i funkcjonowaniem środowiska i warunkami życia człowieka w tym środowisku (przyrodniczym i społeczno-ekonomicznym). W rozważaniach na temat praktycznych funkcji geografii nie można pominąć takiej ważnej problematyki, jak warunki życia w środowisku, w tym zdrowia i egzystencji ludzkiej”.

Współcześnie badania geograficzne dotyczące problemów niepełnosprawności, prowadzone są w kilku krajowych ośrodkach akademickich. Wiele prac dotyczy zagadnień turystyki i wypoczynku osób niepełnosprawnych. Do przykładowych należą opracowania J. Wyrzykowskiego, w których przedstawiono aktualny stan badań nad turystyką osób niepełnosprawnych w Polsce (WYRZYKOWSKI, MARAK, red. 2011, MARAK, WYRZYKOWSKI

2011), jak również innych przedstawicieli Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego podejmujących tę problematykę (WIDAWSKI 2011, ŁACH, ŁUKOMSKA, ROZENKIEWICZ 2011).

Problemy związane z dostępnością destynacji i obiektów turystycznych uwzględniane są także przez geografów reprezentujących Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego w opracowaniach o charakterze planistycznym. Przykładem jest studium wykonane pod kierunkiem KURKA i MIKI (2008) pt. *Waloryzacja przestrzeni miejskiej Krakowa dla potrzeb turystyki*, uwzględniające dostępność obiektów zabytkowych i kulturalnych dla osób niepełnosprawnych. Oddzielne badania poświęcono motywacjom i kierunkom podróży podejmowanych przez niepełnosprawnych ruchowo turystów (FURMANEK, URBANŚKA 2011).

W Instytucie Geografii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy przedmiot badań stanowi dostępność przestrzeni zurbanizowanej dla osób niepełnosprawnych (WICHROWSKA 2005, JÓZEFOWICZ 2006, 2010). Prowadzone są również analizy rynku pracy chronionej (WICHROWSKA 2004) oraz możliwości uprawiania sportu i rekreacji ruchowej przez niepełnosprawnych mieszkańców miasta (JÓZEFOWICZ 2007).

Wiele prac dotyczących turystyki i rekreacji osób niepełnosprawnych oraz seniorów powstało w Instytucie Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego (DYBA, MICHALAK 2008, DYBA 2009, 2010), rozpatrywano przy tym stopień dostępności obiektów zabytkowych dla niepełnosprawnych turystów (MUSIAKA 2011), ponadto przedstawiono zakres uwzględniania tematyki „rekreacji osób niepełnosprawnych” w programie nauczania studiów wyższych (DYBA 2008).

Możliwości edukacji akademickiej dla osób niepełnosprawnych w macierzystej uczelni przedstawili K. Szpara i M. Skała (SZPARA, SKAŁA, JACKOWSKI 2011) z Katedry Geografii Wyższej Szkoły Zarządzania i Informatyki w Rzeszowie. Przedmiot zainteresowań geografów z tego ośrodka stanowiła także dostępność infrastruktury i oferty turystycznej dla osób niepełnosprawnych (SKAŁA, JACKOWSKI, SZPARA 2011, JACKOWSKI, SZPARA, SKAŁA, DEC 2011).

Na Wydziale Nauk Geograficznych i Geologicznych Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu podejmowano problematykę związaną z warunkami rozwoju turystyki osób niepełnosprawnych w Polsce (KOŁODZIEJCZAK 2010). Szczegółowo zajmowano się kwestiami internetowej informacji turystycznej na temat dostępności obiektów turystycznych dla osób z niepełnosprawnością, jak również stopniem dostępności tych obiektów w Wielkopolsce (KOŁODZIEJCZAK 2008, KOŁODZIEJCZAK, ZAJADACZ 2008), ponadto aktywnością rekreacyjną seniorów (ŚNIADEK, ZAJADACZ 2010). Od kilku lat

są prowadzone badania dotyczące sposobów spędzania czasu wolnego, turystyki i wypoczynku osób niesłyszących (ZAJADACZ 2005, 2006, 2007a, 2007b, 2008a, 2008b, 2008c, 2010a, 2010b, 2010c, 2011a, 2011b, ZAJADACZ, PIOTROWSKI 2007, ZAJADACZ, MARCINIAK 2009, ZAJADACZ, ŚNIADEK 2009, ZAJADACZ, POTOCKA 2010, ZAJADACZ, SZMAL, SUSZCZAŃSKA, GRUDZIŃSKI 2010).

Podsumowanie

Z przeglądu dotychczasowych opracowań wynika, iż badania geograficzne dotyczące problematyki niepełnosprawności były prowadzone w kontekście geografii: behawioralnej, transportu, ekonomicznej, społecznej, medycznej, turystyki, kartografii, studiów urbanistycznych, regionalnych oraz dotyczących środowiska i planowania. W literaturze funkcjonują także określenia: „geografia niepełnosprawności” oraz „geografia dla niepełnosprawności”.

Jednakże pomimo rozwoju badań geograficznych obejmujących kwestie niepełnosprawności zarówno w literaturze zagranicznej, jak i krajowej nadal nurt ten należy do marginalnych. Przy czym w opracowaniach zagranicznych podejmowane są częściej próby opracowań o charakterze teoretycznym, mające na celu wyjaśnianie interakcji zachodzących między osobami z określonym rodzajem niepełnosprawności a przestrzenią w różnych skalach przestrzennych. Natomiast w literaturze krajowej obserwowany jest rozwój podejścia ukierunkowanego przede wszystkim na praktyczne zastosowania, skoncentrowanego na problemach dostępności przestrzeni (często także obiektów i usług turystycznych, jak i informacji na ich temat) dla osób niepełnosprawnych oraz poszukiwania technicznych sposobów ich likwidacji lub niwelowania.

Tematy, które stanowiły najczęstszy przedmiot zainteresowania geografów dotyczyły: 1) nawigacji w przestrzeni, map kognitywnych oraz dotykowych, tworzonych z myślą o osobach niewidomych, 2) barier w przestrzeni zurbanizowanej i wiejskiej utrudniających mobilność osób niepełnosprawnych ruchowo, 3) dostępności transportu publicznego, 4) rozkładu przestrzennego występowania chorób i zaburzeń psychicznych, 5) dostępności przestrzeni, obiektów i usług dla niepełnosprawnych turystów.

W świetle powyższego dorobku wydają się ciągle słuszne postulaty (GOLLEDGE 1993, PARYSEK 2002) związane z potrzebą dwutorowości przyszłych badań geograficznych. Nadal aktualną potrzebę stanowi rozwój studiów teoretycznych (w ramach geografii niepełnosprawności) dotyczących

ustalenia podstawowego poziomu dostępności przestrzeni, który jest oczekiwany ze strony ogółu osób niepełnosprawnych (tj. cech przestrzeni uniwersalnej, dostępnej dla osób o różnych rodzajach i stopniach niepełnosprawności). Drugi kierunek z zakresu badań stosowanych („geografia dla niepełnosprawności”) powinien obejmować rozwój ekspertyz służących poprawie stylu i jakości życia osób niepełnosprawnych w przestrzeni społecznej, w której żyją i którą współtworzą. Oba nurty, tak w zakresie studiów teoretycznych, jak i ukierunkowanych na praktyczne zastosowania, powinny stanowić dla współczesnych geografów fundamentalne wyzwanie.

BIBLIOGRAFIA

- ANDREWS S. K., 1983, *Spatial Cognition Through Tactual Maps*, [w:] J. Wiedel (red.), *Proceedings of the First International Symposium on Maps and Graphics for the Visually Handicapped*, Association of American Geographers, Washington DC, s. 30–40.
- ANDREWS S. K., 1988, *Applications of a cartographic communication model to tactual map design*, „The American Cartographer”, 15(2), s. 183–195.
- AITCHISON C., 2009, *Exclusive discourses: leisure studies and disability*, „Leisure Studies”, 28, 4, s. 375–389.
- BAIN S. M., 1971, *The Geographical Distribution of Psychiatric Disorders in The North East Region of Scotland*, „Geographia Medica: International Journal of Medical Geography”, 2, s. 84–108.
- BARNES C., MERCER G., SHAKESPEARE T., 2010, *Exploring Disability: A Sociological Introduction*, 2nd ed., Polity Press, Malden, Mass.
- BEST S., 2010, *Leisure Studies. Themes & Perspectives*, SAGE Publications Ltd, London.
- BONDI L., 2005, *Making connections and thinking through emotions: between geography and psychotherapy*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 30, 4, s. 433–448.
- BUTLER R., 1994, *Geography and Vision-Impaired and Blind Populations*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 19(3), s. 366–369.
- BUTLER R., BOWLBY S., 1997, *Bodies and spaces: an exploration of disabled people's experiences on public space*, „Environment and Planning D: Society and Space”, 15, s. 411–433.
- CHOJNICKI Z., 1984, *Dylematy metodologiczne geografii*, „Przegląd Geograficzny”, 56, 3–4, s. 3–18.
- CHOJNICKI Z., 1986, *Refleksje dotyczące teraźniejszości i przyszłości geografii polskiej*, „Przegląd Geograficzny”, LVII, 3, s. 255–281.
- CHOJNICKI Z., 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
- CHOUINARD V., 1994, *Reinventing radical geography: is all that's left right?*, „Environment and Planning D: Society and Space”, 12, 2–6.
- CHOUINARD V., 1997, *Making space for disabling differences: challenging ableist geographies*, „Environment and Planning D: Society and Space”, 15, s. 379–387.
- CHURCH R. L., MARSTON J. R., 2003, *Measuring Accessibility for People with a Disability*, „Geographical Analysis”, 35, (No. 1), s. 85–96.
- CLARKE G., HAWORTH A., HEMENS B., KALLIO, C., YUEN S. 1984, *Programs and Policies to Facilitate Accessibility for Physically Handicapped Persons*, Working Paper no. 16, School of Urban and Regional Planning, University of Waterloo.

- DARCY S., 2010, *Inherent complexity: disability, accessible tourism and accommodation information preferences*, „Tourism Management”, 31, 6, s. 816–826.
- DARCY S., PEGG S., 2011, *Towards Strategic Intent: Perceptions of disability service provision amongst hotel accommodation managers*, „International Journal of Hospitality Management”, 30, s. 468–476.
- DEAN K. G., 1979, *The Geographical Study of Psychiatric Illness: The Case of Depressive Illness in Plymouth*, „Area”, 11, s. 167–171.
- DEAN K. G., JAMES H. D., 1981, *Social Factors And Admission To Psychiatric Hospital: Schizophrenia In Plymouth*, „Transactions of The Institute of British Geographers, New Series” 6, s. 39–52.
- DEAR M., 1977a, *Locational factors in the demand for mental health care*, „Economic Geography” 53(3), s. 223–240.
- DEAR M., 1977b, *Psychiatric patients and the inner city*, „Annals of The Association of American Geographers”, 67, s. 588–594.
- DEAR M., 1978, *Planning for mental health care: a reconsideration of public facility location theory*, „International Regional Science Review”, 3, s. 93–111.
- DEAR M., 1980, *The Public City*, [w:] W.A.V. Clark And E.G. Moore (red.), *Residential Mobility And Public Policy*, Sage Publications, Beverly Hills, s. 219–241.
- DEAR M., TAYLOR S., HALL G., 1980, *External effects of mental health facilities*, „Annals of the Association of American Geographers”, 70, s. 342–352.
- DORN M., 2001, *Symposium on disability geography: commonalities in a world of differences*, „Disability Studies Quarterly”, 21 (4), 2-5.
- DYBA W., 2008, *Rekreacja osób niepełnosprawnych w programie nauczania Instytutu Geografii Miast i Turyzmu UŁ*, [w:] A. Stasiak (red.), *Rola krajoznawstwa i turystyki w życiu osoby niepełnosprawnej*, Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa, s. 137–145.
- DYBA W., MICHALAK W., 2008, *Formy rekreacji ruchowej uprawiane przez słuchaczy Uniwersytetu Trzeciego Wieku w Łodzi*, [w:] A. Kazimierczak i in. (red.), *Kultura fizyczna i zdrowotna współczesnego człowieka. Teoretyczne podstawy, praktyczne implikacje*, Wyd. UŁ, s. 227–233.
- DYBA W., 2009, *Osoba niepełnosprawna – turystą (przegląd definicji i pojęć)*, [w:] M. K. Leniartek (red.), *Terra incognita w turystyce*, Wyd. Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław, s. 235–243.
- DYBA W., 2010, *Osoba niepełnosprawna a turystyka zrównoważona*, [w:] M.K. Leniartek (red.), *Autokreacja poprzez turystykę*, Wyd. WSZ Edukacja, Wrocław, s. 201–210.
- DYCK I., 1995, *Hidden geographies: the changing life –worlds of women with multiple sclerosis*, „Social Science and Medicine”, 40, s. 307–320.
- DYCK I., LEWIS N., McLafferty S. (red.), 2001, *Geographies of Women’s Health*, Routledge, London, New York.
- FARIS R.E.L., DUNHAM H.W., 1939, *Mental Disorders in Urban Areas: An Ecological Study of Schizophrenia and Other Psychoses*, University of Chicago Press, Chicago.
- FRY C., 1988, *Maps for the Physically Disabled*, „The Cartographic Journal”, 25, s. 20–28.
- FURMANEK M., URBAŃSKA K., 2011, *Motivations and directions of travel for tourists with disabilities in the light of Krakow’s research*, [w:] J. Wyrzykowski, J. Marak (red.), *Tourism Role in the Regional Economy. Social, Health-Related, Economic and Spatial Conditions of Disabled People’s Tourism Development*, University of Business in Wrocław, Wrocław, s. 369–380.
- GANT R., SMITH J., 1984, *Spatial mobility problems of the elderly and disabled in the Cotswolds*, [w:] G. Clark (red.), *The changing countryside. proceedings of the first British-Dutch symposium on rural geography*, Geo Books, Norwich, s. 121–136.
- GANT R., 1992, *Transport for The Disabled*, „Geography”, 77(1), s. 88–91.

- GANT R., 2002, *Shopmobility at the millennium 'enabling' access in town centres*, „Journal of Transport Geography”, 10(2), s. 123–133.
- GIGGS J.A., MATHER P.M., 1983, *Perspectives on Mental Health in Urban Areas*, „Nottingham Monographs in Applied Geography”, 3, Department of Geography, University of Nottingham, Nottingham.
- GILMAN H.F., 1987, *Territorial concepts among Tampa's deaf community*, „Florida Geographer”, 21, s. 20–26.
- GLEESON B., 1996a, *A Geography for Disabled People?*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 21, s. 387–396.
- GLEESON B., 1996b, *Disability and the City*, [w:] R. Fincher, J. Jacobs (red.), *Cities of difference*, Guildford, New York.
- GLEESON B., 1997, *Community care and disability: the limits to justice*, „Progress in Human Geography”, 21(2), s. 199–224.
- GLEESON B., 1998, *Justice and the disabling city*, [w:] R. Fincher, J. Jacobs (red.), *Cities of difference*, Guilford Press, New York, s. 89–119.
- GLEESON B., 1999a, *Geographies of Disability*. Routledge, London.
- GLEESON B., 1999b, *Can technology overcome the disabling city?*, [w:] R. Butler, H. Parr (red.), *Mind and Body Spaces: Geographies of illness, impairment and disability*, Routledge, London, New York, s. 98–118.
- GLEESON B., 2001, *Disability and the open city*, „Urban Studies”, 38(2), s. 251–265.
- GLEESON B., RANDOLPH B., 2002, *Social disadvantage and planning in the Sydney context*, „Urban Policy and Research”, 20, 1, s. 101–107.
- GOFFMAN E., 1963, *Sigma. Notes on the Management of a Spoiled Identity*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall [wyd. polskie: *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, tłum. A. Dzierżyńska, J. Takarska-Bakir, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk, 2005].
- GOLLEDGE R.G., GALE N., RICHARDSON, G. 1987, *Cognitive Maps of Cities: Studies of Selected Populations*, „The National Geographical Journal of India”, 33, s. 1–16.
- GOLLEDGE R. G., 1990, *Special population in contemporary urban regions*, [w:] J.F. Hart (red.), *Our changing cities*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, s. 146–169.
- GOLLEDGE R.G., TIMMERMANS H., 1990, *Applications of behavioural research on spatial problems*, „Progress in Human Geography”, 14, s. 57–99.
- GOLLEDGE R. G., 1991, *Tactical strip maps as navigational aids*, „Journal of Visual Impairment and Blindness”, 85, 7, s. 296–301.
- GOLLEDGE R.G., LOOMIS J.M., KLATZKY R.L., FLURY A., YANG X.L., 1991, *Designing a Personal Guidance System to Aid Navigation Without Sight: Progress on the GIS Component*, „International Journal of Geographical Information Systems”, 5, s. 373–396.
- GOLLEDGE R. G., 1993, *Geography and the disabled: a survey with special reference to vision impaired and blind populations*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 18, s. 63–85.
- GOLLEDGE, R. G., KLATSKY R.L., LOOMIS J.M., 1996, *Cognitive Mapping and Wayfinding by Adults Without Vision*, [w:] J. Portugali (red.), *The Construction of Cognitive Maps*, Dordrecht, Kluwer, s. 215–245.
- GROCHOWSKI M., KOWALCZYK A., (red.), 1987, *Spoleczna geografia medyczna*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, 3–4.
- GROCHOWSKI M., 1988, *Rejonizacja służby zdrowia a dostępność usług medycznych*, „Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny, Samorząd Terytorialny”, 15, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Instytut Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.

- GUDGIN G., 1975, *The Distribution of Schizophrenics In Nottingham: A Comment*, „Transactions of The Institute of British Geographers” 64, s. 148–149.
- HAWKESWORTH M., 2001, *Disabling spatialities and the regulation of a visible secret*, „Urban Studies” 38 (2), s. 299–318.
- HOLDSWORTH D.W., LAWS G., 1994, *Landscapes of old age in coastal British Columbia*, „Canadian Geographer”, 38, 2, s. 174–181.
- HUGHES B., PATERSON K., 1997, *The Social Model of Disability and the Disappearing Body: Towards a Sociology of Impairment*, „Disability and Society”, 12, 3.
- IMRIE R., WELLS P.E., 1993, *Disablism, Planning and the Built Environment*, „Environment and Planning C: Government and Policy”, 11(2).
- IMRIE R., 1996, *Disability And The City: International Perspectives*, Paul Chapman Publishing, London.
- IMRIE R., 2000, *Disability and discourses of mobility and movement*, „Environment and Planning A”, 32(9), s. 1641–1656.
- IMRIE R., 2001, *Barriered and Bounded Places and the Spatiality of Disability*, „Urban Study”, 38, 2, s. 231–237.
- IMRIE R., Hall P., 2001, *Inclusive design*, Spon Press, London.
- IMRIE R., 2003, *Architects’ conceptions of the human body*, „Environment and Planning D: Society and Space”, 21(1), s. 47–65.
- IMRIE R., 2006, *Accessible housing: quality, disability and design*, Routledge, London.
- IMRIE R., EDWARDS, 2007, *The Geographies of Disability: Reflections on the Development of a Sub-Discipline*, „Geography Compass” 1/3, s. 623–640.
- JACKOWSKI M., SZPARA K., SKAŁA M., DEC B., 2011, *The role of the hucul horses stud in the development of tourism in the region with particular emphasis on the participation of disabled persons*, [w:] J. Wyrzykowski, J. Marak (red.), *Tourism Role in the Regional Economy*, Vol. III, Social, Health-related, Economic and Spatial Conditions of Disabled People’s Tourism Development, University of Business in Wrocław, Wrocław, s. 88–107.
- JACOBSON R.D., 1992, *Spatial Cognition Through Tactile Mapping*, *Swansea Geographer* 29, s. 79–88.
- JACOBSON R.D., 1994a, *GIS and The Visually Disabled: The Spatial Contribution to Mobility*, *Mapping*, „Awareness” 8(6), s. 37–39.
- JACOBSON R.D., 1994b, *Navigation For The Visually Impaired: Going Beyond Tactile Cartography*, „Swansea Geographer”, 31, s. 53–59.
- JACOBSON R.D., KITCHIN, R.M., 1995, *Assessing the Configurational Knowledge of People With Visual Impairments or Blindness*, „Swansea Geographer”, 32, s. 14–24.
- JACOBSON R.D., KITCHIN R. M., 1997, *GIS and people with visual impairments or blindness: Exploring the potential for education, orientation and navigation*, „Transactions in Geographic Information Systems”, 2(4), s. 315–332.
- JACOBSON R.D., LIPPA Y., GOLLEDGE R., KITCHIN R., BLADES M., 2001, *Rapid development of cognitive maps in people with visual impairments when exploring novel geographic spaces*, „Bulletin of People-Environment Studies”, 3–6.
- JÓZEFOWICZ I., 2006, *Bydgoszcz – przyjazne miasto? Dostępność przestrzenna wybranych funkcji dla potrzeb osób niepełnosprawnych*, [w:] H. Ochonczenko, M.A. Paszkowicz (red.), *Potrzeby osób niepełnosprawnych w warunkach globalnych przemian społeczno-gospodarczych*, t. II, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- JÓZEFOWICZ I., 2007, *Sport dla wszystkich... Możliwości rekreacji ruchowej niepełnosprawnych mieszkańców Bydgoszczy*, [w:] J. Kistowski, *Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG*, XIII, Wydział Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Warszawa–Rzeszów, s. 281–291.

- JÓZEFOWICZ I., 2010, *Codzienna ruchliwość osób niepełnosprawnych w Bydgoszczy*, mpis pracy doktorskiej, IGiPZ PAN, Warszawa.
- KEARNS R. A., SMITH C.J., 1993, *Housing stressors and mental health among marginalized populations*, „Area”, 25, 267–278.
- KITCHIN R., BLADES M., GOLLEDGE R.G., 1997, *Understanding spatial concepts at the geographic scale without the use of vision*, „Progress in Human Geography”, 21(2), s. 225–242.
- KITCHIN R., JACOBSON R.D., GOLLEDGE R.G., BLADES M., 1998, *Belfast without sight: Exploring geographies of blindness*, „Irish Geography”, 31, s. 34–46.
- KITCHIN R., 1999, *Ethics and morals in geographical studies of disability*, [w:] J. Proctor, D. Smith (red.), *Geography and Ethics: Journeys through a Moral Terrain*, Routledge, London, s. 223–236.
- KITCHIN R., 2000, *The researched opinions on research: Disabled people and disability research*, „Disability and Society”, 15(1), s. 25–48.
- KITCHIN R., WILTON R. (red.), 2000, *Geography, Disability and Ethics*, „Ethics, Place and Environment”, 3(1), s. 61–102.
- KOLAGO C. (red.), 1966, *Geografia medyczna*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, 3–4.
- KOŁODZIEJCZAK A., 2008, *Informacje internetowe o bazie noclegowej w Polsce dla niepełnosprawnych ruchowo – analiza i ocena*, [w:] P. Kuleczka (red.), *Turystyka i krajoznawstwo niepełnosprawnych, czyli „wędrować każdy może...” wybrane aspekty*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Sulechów, s. 161–170.
- KOŁODZIEJCZAK A., ZAJADACZ A., 2008, *Dostępność infrastruktury i informacji turystycznej warunkiem poznawania obiektów krajoznawczych Wielkopolski przez osoby niepełnosprawne*, [w:] A. Stasiak (red.), *Rola krajoznawstwa i turystyki w życiu osób niepełnosprawnych*, Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa, s. 193–201.
- KOŁODZIEJCZAK A., 2010, *Warunki rozwoju turystyki osób niepełnosprawnych w Polsce*, [w:] Z. Młynarczyk, A. Zajadacz (red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*, t. 7, *Aspekty społeczne: Ruch turystyczny, Turystyka osób niepełnosprawnych, Turystyka zdrowotna, Przestrzeń turystyczna w świadomości społecznej*, ser. „Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace”, 7, Wyd. Naukowe UAM, Poznań, s. 81–89.
- KUREK W., MIKA M. (red.), 2008, *Waloryzacja przestrzeni miejskiej Krakowa dla potrzeb turystyki. Raport końcowy*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- LAWS G., 1993, *The land of old age: society changing attitudes towards urban built environments for elderly people*, „Annals of the Association of American Geographers”, 83, 4, s. 672–693.
- LAWS G., 1994, *Oppression, knowledge and the built environment*, „Political Geography” 13, s. 7–32.
- LIN G., ZIMMER Z., 2002, *A geographical analysis of spatial differentials in mobility and self-care limitations among older Americans*, „International Journal of Population Geography”, 8(6), s. 395–408.
- ŁACH J., ŁUKOMSKA J., ROZENKIEWICZ A., 2011, *Development conditions of tourism for the blind and visual impaired in Wrocław*, [w:] J. Wyrzykowski, J. Marak (red.), *Tourism Role in the Regional Economy. Social, Health-Related, Economic and Spatial Conditions of Disabled People's Tourism Development*, University of Business, Wrocław, s. 143–157.
- MARAK J., WYRZYKOWSKI J., 2011, *The current state of research on tourism of disabled persons in Poland*, [w:] J. Wyrzykowski, J. Marak (red.), *Tourism Role in the Regional Economy*, Vol. III, Social, Health-related, Economic and Spatial Conditions of Disabled People's Tourism Development, University of Business in Wrocław, Wrocław, s. 409–422.

- MARSTON J. R., GOLLEDGE R. G., COSTANZO C. M., 1997, *Investigating travel behavior of nondriving blind and vision impaired people: The role of public transit*, „The Professional Geographer”, 49(2), s. 235–245.
- MC EWAN C., BUTLER R., 2007, *Disability and Development: different models, different places*, „Geography Compass”, 3, s. 448–466.
- MICHALSKI T., 1999, *Nowe nurty w światowej i polskiej geografii medycznej*, „Kwartalnik Geograficzny”, 4 (12)/99, s. 85–89.
- MICHALSKI T., 2010, *Sytuacja zdrowotna w europejskich krajach postkomunistycznych w dobie transformacji*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- MOSS P., DYCK I., 1996, *Inquiry into environment and body: women, work, and chronic illness*, „Environment and Planning D: Society and Space”, 14, s. 737–753.
- MOSS P., DYCK I., 2001, *Material Bodies Precariously Positioned: Working Women Diagnosed with Chronic Illness*, [w:] I. Dyck, N. Davis Lewis, S. McLafferty (red.), *Geographies of Women's Health*, Routledge, London, New York, s. 231–147.
- MOSS P., DYCK I., 2002, *Embodying Social Geography*, [w:] K. Anderson, M. Domosh, S. Pile, N. Thrift (red.), *Handbook of Cultural Geography*, Sage, London, s. 58–73.
- MUSIAKA Ł., 2011, *Current status of accessibility of chosen castles and palaces of Lodz region to the needs of disabled people*, [w:] J. Wyrzykowski, J. Marak (red.), *Tourism Role in the Regional Economy. Social, Health-Related, Economic and Spatial Conditions of Disabled People's Tourism Development*, University of Business, Wrocław, s. 169–189.
- NUTLEY S. D., 1980, *Accessibility, Mobility and Transport-Related Welfare: The Case of Rural Wales*, „Geoforum”, 11, s. 335–352.
- OLIVER M., 1990, *The politics of disablement*, Macmillan, London.
- OLIVER M., 1996, *Understanding Disability: From Theory to Practice*, Macmillan, Basingstoke, Houndmills.
- PARK D., SIMPSON-HOUSLEY P., DE MAN A., 1994, *To the infinite spaces of creation: the interior landscape of the schizophrenic artist*, „Annals of Association of American Geographers” 84, s. 192–209.
- PARK D., RADFORD J., VICKERS M., 1998, *Disability studies in human geography*, „Progress in Human Geography”, 22 (3), s. 208–233.
- PARR H., PHILO CH., BURNS N., 2004, *Social geographies of rural mental health: experiencing inclusions and exclusions*, „Transactions of the Institute of British Geographers” 29, 4, s. 401–419.
- PARR H., PHILO C., BURNS N., 2005, *Not a display of emotions: emotional geographies of the Scottish Highlands*, [w:] J. Davidson, L. Bondi, M. Smith (red.), *Emotional geographies*, Ashgate, London, s. 87–102.
- PARSONS T., 1951, *The social system*, Routledge & Kegan Paul, London.
- PARYSEK J., MIZGAJSKI A., 1986, *The principal problems of Polish geographies practical application*, „Concepts and Methods in Geography”, 1, s. 127–147.
- PARYSEK J., 1990, *Czy i jak geografia pełni funkcje praktyczne – dwugłos nauki i praktyki*, „Przegląd Geograficzny”, 62, 1–2, s. 3–21.
- PARYSEK J., MIZGAJSKI A., 1991, *Główne problemy zastosowań praktycznych geografii polskiej*, [w:] Z. Chojnicki (red.), *Podstawowe Problemy metodologiczne rozwoju polskiej geografii*, ser. „Geografia”, 48, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 301–320.
- PARYSEK J., 2002, *Funkcje praktyczne geografii medycznej*, [w:] *Zróźnicowanie przestrzenne sytuacji zdrowotnej, systemu bezpieczeństwa i usług medycznych w województwie pomorskim*, Regiony Nadmorskie, 5, Katedra Geografii Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Gdański, Gdańsk, s. 7–14.

- PFEIFER D. (red.), 2001, *Disability geography: commonalities in a world of differences*, „Disability Studies Quarterly”, 21 (4), 2–5.
- PORTER A., 2000, *Playing the 'disabled role' in local travel*, „Area”, 32(1), s. 41–48.
- RYDBERG E., 2010, *Deaf people and the labour market in Sweden: Education – Employment – Economy*, Studies from the Swedish Institute for Disability Research, 32, Örebro, Sweden: Örebro University.
- SHAKESPEARE T., 2006, *Looking Back, Moving Forward* [online], Available at: http://www.bbc.co.uk/ouch/columnists/tom/250906_index.shtml [dostęp: lipiec 2011] .
- SIBLEY D., 1995, *Geographies of exclusion*, Routledge, London.
- SKAŁA M., JACKOWSKI M., SZPARA K., 2011, *Elements of a tourist infrastructure for the needs of the disabled with the city of Rzeszow as a backdrop*, [w:] J. Wyrzykowski, J. Marak (red.), *Tourism Role in the Regional Economy*, Vol. III, Social, Health-related, Economic and Spatial Conditions of Disabled People's Tourism Development, University of Business in Wrocław, Wrocław, s. 214–227.
- SKELTON T., VALENTINE G., 2003, *It feels like being Deaf is normal: an exploration into the complexities of defining D/deafness and young D/deaf peoples' identities*, „Canadian Geographer” 47 (4), s. 451–466.
- SMITH S. J., EASTERLOW D., 2005, *The strange geography of health inequalities*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 30, 2, s. 173–190.
- SWAIN J., FINKELSTEIN V., FRENCH S., OLIVER M., 2004, *Disabling Barriers – Enabling Environments*, 3rd ed., Sage Publications Ltd, London.
- SZPARA K., SKAŁA M., JACKOWSKI M., 2011, *Higher education of disabled person possibilities in University of Information Technology and Management in Rzeszow*, [w:] J. Wyrzykowski, J. Marak (red.), *Tourism Role in the Regional Economy*, Vol. III, Social, Health-related, Economic and Spatial Conditions of Disabled People's Tourism Development, University of Business in Wrocław, Wrocław, s. 214–227.
- ŚNIADEK J., ZAJADACZ A., 2010, *Senior citizens and their leisure activity – understanding leisure behaviour of elderly people in Poland*, „Studies in Physical Cultures and Tourism”, 17, 2, s. 193–204.
- WENDELL S., 2001, *Unhealthy disabled: treating chronic illnesses as disabilities*, „Hypatia”, 16(4), s. 17–33.
- WICHROWSKA I., 2004, *Rynek pracy chronionej na przykładzie Bydgoszczy*, [w:] J. Słodczyk (red.), *Rozwój miast i zarządzanie gospodarką miejską*, Wyd. Uniwersytetu Opolskiego, s. 313–324.
- WICHROWSKA I., 2005, *Bydgoszcz przyjazne miasto? Dostępność przestrzenna wybranych funkcji dla potrzeb osób niepełnosprawnych*, „Aktywizacja Zawodowa Osób Niepełnosprawnych”, 2, s. 153–165.
- WIDAWSKI K., 2011, *Accessible tourism starts with the accessible information*, [w:] J. Wyrzykowski, J. Marak (red.), *Tourism Role in the Regional Economy. Social, Health-Related, Economic and Spatial Conditions of Disabled People's Tourism Development*, University of Business in Wrocław, Wrocław, s. 298–309.
- WIEDEL, J.W. 1966, *Tactical maps for the visually handicapped*, „Professional Geographer”, 18, s. 132–139.
- WILTON R. D., 2004, *From flexibility to accommodation? Disabled people and the reinvention of paid work*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 29, 4, s. 420–432.
- WOLPERT J., 1978, *Social Planning and The Mentally and Physically Handicapped*, [w:] R. W. Burchell, G. Sternlieb (red.), *Planning Theory in the 1980s.*, Center for Urban Policy Research, Rutgers University, New Brunswick, s. 95–111.

- WYRZYKOWSKI J., MARAK J. (red.), 2011. *Tourism Role in the Regional Economy. Social, Health-Related, Economic and Spatial Conditions of Disabled People's Tourism Development*, University of Business in Wrocław, Wrocław.
- ZAJADACZ A., 2005, *Bariery ograniczające udział w turystyce osobom z uszkodzonym słuchem*, „Roczniki Naukowe Miscellanea”, ser. A, t. III, 3, Wyd. PWSZ, Leszno, s. 85–95.
- ZAJADACZ A., 2006, *Walory kulturowe i ich znaczenie w czasie wolnym osób z uszkodzonym słuchem*, [w:] J. Bergier, Z. Kubińska (red.), *Kultura i rekreacja ruchowa w integracji osób niepełnosprawnych*, PFRON, Fundacja „Edukacja i Przyszłość”, PWSZ w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska, s. 30–39.
- ZAJADACZ A., 2007a, *Propozycja przekazu informacji o i na szlakach turystycznych osobom niesłyszącym przy zastosowaniu technik wizualnych*, [w:] P. Kuleczka (red.), *Szlaki turystyczne a przestrzeń turystyczna*, Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa, s. 48–56.
- ZAJADACZ A., 2007b, *Przestrzenne aspekty czasu wolnego osób z uszkodzonym słuchem*, [w:] W. Kurek, R. Faracik (red.), *Studia nad turystyką. Prace geograficzne i regionalne. Geograficzne, społeczne i ekonomiczne aspekty turystyki*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 291–301.
- ZAJADACZ A., PIOTROWSKI K., 2007, *Formy spędzania czasu wolnego przez osoby niesłyszące*, „Turystyka i Hotelarstwo”, Wyd. WSTH w Łodzi, 12 (2007), s. 56–74.
- ZAJADACZ A., 2008a, *Aktywizacja osób niesłyszących poprzez wykorzystanie multimedialnego systemu informacji turystycznej*, [w:] R. Grzywacz (red.), *Turystyka i rekreacja szansą rozwoju aktywności społecznej*, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania, Rzeszów, s. 139–148.
- ZAJADACZ A., 2008b, *Aktywność turystyczna osób niesłyszących*, [w:] J. Migasiewicz, E. Bolach (red.), *Aktywność ruchowa osób niepełnosprawnych*, Monografia, t. 3, AWF we Wrocławiu, Studio Wydawniczo-Typograficzne „Typoscript”, Polskie Towarzystwo Walki z Kalcem, Oddział Wojewódzki, Wrocław, s. 203–210.
- ZAJADACZ A., 2008c (współred.), *Informator (nie)pełnosprawnego turysty*, Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa.
- ZAJADACZ A., MARCINIAK A., 2009, *Wybrane cechy społeczno-demograficzne a aktywność zawodowa osób niesłyszących w Polsce*, [w:] J. Żbikowski i A. Siedlecka (red.), *Wybrane aspekty aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych z obszarów wiejskich*, Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska, s. 71–84.
- ZAJADACZ A. ŚNIADEK J., 2009, *Specificity and conditions of leisure of deaf people in Poland*, [w:] *Leisure Experiences: Participating, Planning, Providing*, Hosted by Canterbury Christ Church University, Department of Sport Science, Tourism and Leisure, in collaboration with the Centre for Sport, Physical Education and Activity Research (SPEAR) Leisure Studies Association, 7–9.07.2009, Abstract Book, 49.
- ZAJADACZ A., 2010a, *Czas wolny turystyka i rekreacja osób niesłyszących w Polsce. Zarys specyfiki problemu*, ser. „Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace”, t. 4. Wyd. Naukowe UAM, Poznań.
- ZAJADACZ A., 2010b, *Sposoby udostępniania obiektów dziedzictwa kulturowego niesłyszącym turystom*, „Turystyka i Hotelarstwo”, 16, s. 155–168.
- ZAJADACZ A. (red.), 2010c, *The SITex and SITur programs as tools designed to provide information to visitors and tourists using the Polish Sign Language*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań (CD).
- ZAJADACZ A., 2010d, *SITex and SITur the idea behind the Project and its target group*, [w:] A. Zajadacz (red.), *The SITex and SITur programs as tools designed to provide information to visitors and tourists using the Polish Sign Language*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań (CD), 21–22.

- ZAJADACZ A., POTOCKA I., 2010, *Percepcja walorów turystycznych przez osoby niesłyszące na tle słyszczącej części społeczeństwa w Polsce*, „Turystyka i Hotelarstwo”, 16, s. 137–154.
- ZAJADACZ A., SZMAL P., SUSZCZAŃSKA N., GRUDZIŃSKI T., 2010, *Programy multimedialne SITex i SITur jako udogodnienia w przekazywaniu informacji niesłyszącym kulturowo turystom*, [w:] Z. Młynarczyk, A. Zajadacz (red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*, t. 7, *Aspekty społeczne: Ruch turystyczny, Turystyka osób niepełnosprawnych, Turystyka zdrowotna, Przestrzeń turystyczna w świadomości społecznej*, ser. „Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace” ,7, Wyd. Naukowe UAM, Poznań, s. 107–123.
- ZAJADACZ A., 2011a, *Attitudes to social integration of deaf and hearing people during leisure time in Poland*, [w:] J. Wyrzykowski, J. Marak (red.), *Tourism Role in the Regional Economy. Social, Health-Related, Economic and Spatial Conditions of Disabled People’s Tourism Development*, University of Business in Wrocław, Wrocław, s. 310–328.
- ZAJADACZ A., 2011b, *Subiektywna przestrzeń turystyczna w świetle biografii turystycznych osób niesłyszących*, [w:] M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń turystyczna czynniki, różnorodność, zmiany*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 109–118.

Dokumenty, strony internetowe

- Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnieniu osób niepełnosprawnych z 27 sierpnia 1997 r.*, Dz. U., 1997, nr 123, poz. 776.
- Międzynarodowej Klasyfikacji Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia (*International Classification of Functioning, Disability and Health – ICF*), www.who.un.org.pl/files/369/ICF (listopad, 2011).
- <http://www.unic.un.org.pl/niepelnosprawnosc/index.php> (listopad, 2011).
- <http://www.niepelnosprawni.pl/ledge/x/9606> (listopad, 2011).